

Károli Gáspár Református Egyetem
Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

Tézisfüzet

A nemzetközi bírói fórumok hatása az államok környezeti károkért való
nemzetközi felelősségének fejlődésére

Témavezető: Prof. Dr. habil Bruhács János
Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Jakab Éva

Szerző: dr. Regős Franciska Katalin

Budapest
2023.

Tartalomjegyzék

1. A kutatás háttere	3
1.2. A témaválasztás indoka	3
1.2. A kutatás kitűzött célja	4
2. A kutatás módszere, forrásai.....	5
2.1. Kutatásmódszertan	5
2.2. A kutatás forrásai és a kutatás lehatárolása	6
3. Az értekezés felépítése, szerkezeti egységei	8
3.1 Az értekezés első szerkezeti egysége	8
3.2. Az értekezés második szerkezeti egysége	8
3.3. Az értekezés harmadik szerkezeti egysége.....	9
4. A kutatási eredmények rövid összefoglalása.....	11
5. Publikációk.....	18

1. A kutatás háttere

1.2. A témaválasztás indoka

Véleményem szerint a környezetvédelem napjaink egyik legfontosabb témája, ami részben igazolja az értekezés témaválasztását. Nap, mint nap szembesülünk az emberiség kizsákmányoló magatartásának következményeivel. A klímaváltozás, savas eső stb. csak néhány a problémák közül. A technológiai változással egyre több olyan tevékenység jelent meg ami a környezetet nemcsak helyi szinten képes károsítani, de akár globálisan is. A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan megjelentek az első országhatárokon átívelő problémák is. Így egy vízerőmű, vagy atomerőmű létrehozása és működtetése komoly és hosszútávú negatív hatással lehetnek nemcsak annak az államnak a területére, ahol az adott tevékenységre sor kerül, de más szomszédos államok környezetére is. Az állam nem tud ráparancsolni tevékenységeinek hatására, a következményeket nem lehet arra utasítani, hogy maradjanak az adott állam határán belül. Az államok szuverenitásából következik, hogy területükön belül olyan tevékenységeket végezhetnek, amilyeneket jónak látna, azonban ennek vannak bizonyos korlátai.

Az ipari tevékenységek határon áterjedő káros hatásai nem meglepő módon államközi jogvitákat eredményeznek. Logikusan merül fel a kérdés, hogy hogyan alakul az államok környezeti károkért való felelősségének szabályai? Véleményem szerint a környezetvédelem mindannyiunk, és a jövő generációk védelmét is szolgálja, ezért a problémákat nemzetközi szinten szükséges kezelni. Vajon milyen kötelezettségeket ró a nemzetközi környezetvédelmi jog az államokra? Hogyan lehet megállapítani az okozott környezeti károkért a felelősséget? A témaválasztás során ezekből a kérdésekből indultam ki. Ezek a kérdések voltak azok, amik felkeltették az érdeklődésemet. A nemzetközi környezetvédelmi jogban a felelősséggel kapcsolatos problémák visszavezethetők arra, hogy a primer kötelezettségek tartalma nem egyértelmű. A Nemzetközi Jogi Bizottság az államfelelősségi szabályok kodifikációja során különbséget tett primer és szekunder normák között. Primer normáknak tekintettek azokat, amik az államok jogait és kötelezettségei határozzák meg, míg a szekunder normák a primer normák által felállított kötelezettségek megsértéséből származó jogkövetkezményeket ölelik fel. A nemzetközi környezetvédelmi jogban számos primer norma jelentése és tartalma még nagymértékben tisztázatlan, ami adja a téma aktualitását. Véleményem szerint a nemzetközi bírói fórumok nagymértékben hozzájárulnak a kötelezettségek körüli homály eloszlatásához. A kutatás során így nemcsak a szekunder, de a primer normák is górcső alá vételét is szükségesnek

tartottam, főleg azért, mert álláspontom szerint ezeket együtt érdemes vizsgálni azért, hogy átfogó képet kapjunk az államok környezeti károk miatti felelősségének alakulásáról.

1.2. A kutatás kitűzött célja

A kutatás célja, hogy az államok környezeti károkért való felelőssége szempontjából releváns nemzetközi bírói fórumok döntéseit feldolgozva és értelmezve, általános következtetéseket fogalmazzon meg az államok környezeti károk miatti felelősségével, illetve a nemzetközi környezetvédelmi joggal kapcsolatban. Az értekezés tehát elsődlegesen és főként a nemzetközi bíróságok döntéseire fókuszál, és az alapján próbál egy képet festeni a környezeti kárfelelősség jelenlegi tendenciáiról, valamint a nemzetközi környezetvédelmi jogban uralkodó szabályokról. A kutatás céljából logikusan adódnak a kutatási kérdések is, melyek röviden a következőkben foglalhatók össze.

Az első kérdés a környezeti károkért való felelősség alakzataihoz kötődik. Már a Trail Smelter ügyben is felmerült az államok környezeti károkért való objektív, illetve *sine delicto* felelősségének gondolata. Ez arra utal, hogy az általános nemzetközi jog szerint az államoknak nem csak az *ex delicto* felelőssége, de *sine delicto* felelőssége is felmerülhet a határon áterjedő környezeti hatásokra nézve. A Nemzetközi Jogi Bizottság is tárgyalta utóbbi felelősségi alakzat létét és alkalmazhatóságát a nemzetközi jogban, még hozzá a határon áterjedő környezeti károk kategóriájára szűkítve. A felelősség szabályainak formálásához a nemzetközi bíróságok nagymértékben hozzájárultak, így kézenfekvő a kérdés, hogy vajon létrejött-e az államok környezeti károkért való *sine delicto* felelőssége az esetjog olvasatában? Megállapítható az ítélkezési gyakorlatból, hogy az általános nemzetközi jog elfogadja az előbb említett felelősségtípust?

A második kérdés a környezeti károkért való felelősség alapjához kapcsolódik. Mi teremti meg az államok környezeti károkért való felelősségének alapját az ítélkezési gyakorlat szerint?

A harmadik kérdés a környezeti károkért való felelősséggel összefüggésben kialakult károkozás tilalmához kötődik. Minden kár tiltott? Pontosán mit jelent és mi következik belőle?

A negyedik kérdés az előbbi kérdésből adódik: milyen esetben merül fel a károkozás tilalma és milyen kötelezettségek és más követelmények származnak belőle? Itt főleg a megelőzés szerepére helyeződik a hangsúly. A környezeti károkat, gyakran nagyon nehéz bizonyítani, sokszor szinte lehetetlen egyrészt azért, mert számos esetben a hatások hosszútávon

jelentkeznek, másrészt azért, mert nehéz bizonyítani az okozati összefüggést, figyelembe véve, hogy a hatások gyakran kumulálódnak (pl. levegőszennyezés).

Az ötödik, egyben utolsó kutatási kérdésem az elvárható gondosság (*due diligence*) követelményével kapcsolatos. Egyrészt az értekezésben vizsgálom, hogy mi az elvárható gondosság szerepe a környezeti károkért való felelősség értékelése során, azaz miként alkalmazzák a nemzetközi bírói fórumok amikor az állam felelősségének megállapíthatósága a kérdés. Ebből több további kérdés is adódik, nevezetesen, hogy mikor jár el az állam elvárható gondossággal, és hogy milyen kapcsolatban áll más kötelezettségekkel és elvekkel.

2. A kutatás módszere, forrásai

2.1. Kutatásmódszertan

A választott téma, azaz az államok környezeti károkért való nemzetközi jogi felelősségének vizsgálata során az induktív megközelítést alkalmaztam. A kutatómódszertan megválasztásánál nagymértékben támaszkodtam Gerog Schwarzenbergerre, aki módszer képviselője. Schwarzenberger álláspontja szerint a nemzetközi jog elveinek korrekt meghatározása a bírósági döntéseken és a bírók különvéleményére utalva történik, ilyen módon elérve az általánosítás és absztrakció megfelelő szintjét.¹ Véleménye szerint a bíróságok „jogmeghatározó ügynökségek,” amik az esetjogon keresztül határozzák meg a nemzetközi jog létező szabályait. Előbbi kiindulópontot jelentett számomra a kutatómódszertan és a téma megközelítése.

A téma megközelítése és a választott kutatómódszertan háttérére az értekezésben több alfejezeten keresztül is kitérek. Úgy gondolom, hogy a kutatómódszertan és a téma megközelítése indokolható i) a bíró feladatával; ii) a nemzetközi jogalkotás sajátosságával; iii) az ítéletek, illetve döntések konzisztenciájával; és végül iv) a nemzetközi szokásjog szerepével és azonosításának nehézségével.

A téma vizsgálatánál elsősorban abból indultam ki, hogy a bíró feladata tágabb, mint az első látásra tűnhet. A bírók az eléjük tárt jogvitát nemcsak eldöntik, nemcsak alkalmazzák és

---

¹ Ld. SCHWARZENBERGER, Georg: *The Fundamental Principles of International Law*, Recueil des Cours, Vol. 87., 1955/I és SCHWARZENBERGER, Georg: *The Inductive Approach to International Law*, Stevens, London, New York, 1965

értelmezik az ügyet, hanem egyúttal a jogot fejlesztik is. Véleményem szerint a bírók az ügyek eldöntésével, a jog értelmezésével és alkalmazásával hozzájárulnak a jog fejlődéséhez. Ezen a tevékenységen keresztül az egyes ügyekben hozott döntések következményei nemcsak *inter partes*, hanem hatással vannak más államok kapcsolataira is. Álláspontom szerint a nemzetközi bíróságok jogfejlesztő tevékenysége a nemzetközi jogban kifejezetten megkívánt. Ez részben a nemzetközi jogalkotás sajátosságából adódik. Ellentétben a belső joggal, a nemzetközi jogban nem létezik egy meghatározott jogalkotó szerv, a nemzetközi jogrend természete alapvetően konszenzusos. Ebből számos probléma adódik, egyrészt a nemzetközi jogalkotás jóval lassabban történik, másrészt kevésbé pontos, mint a belső jog. A nemzetközi jog homályosabbá és sokszor nem egyértelmű, hogy egy norma pontosan milyen kötelezettséget ró az államra. A nemzetközi bíróságok jogfejlesztő tevékenységükkel képesek lehetnek előbbi problémák kiküszöbölésére, főleg a nemzetközi környezetvédelmi jog, illetve az államok környezeti károkért való felelősségével összefüggő szabályok terén.

Véleményem szerint a nemzetközi bírói fórumok döntései konzisztenciát mutatnak, és nemcsak a Nemzetközi Bíróság, de valamennyi nemzetközi bíróság figyelembe veszi a saját, korábban hozott döntéseit. Érdekes és egyben lényeges, hogy több esetben is megfigyelhető, hogy nemcsak a nemzetközi bírói fórumok nemcsak a korábban született saját döntéseikre utalnak vissza, de hivatkoznak más nemzetközi bíróság ítéletére is. Ez arra utal, hogy a nemzetközi bírói fórumok tekintettel vannak egymásra. A környezeti tárgyú ügyekben is megfigyelhető ez a jelenség, így pl. a Kereskedelmi Világszervezet Fellebbezési Tanácsa utalt a Nemzetközi Bíróság döntésére, de olyan is előfordult, hogy az Állandó Választottbíróság utalt a Nemzetközi Tengerjogi Törvényszék egyik döntésére. A nemzetközi bírói fórumok fontos szerepet töltenek be a nemzetközi szokásjog azonosításában, és bár a nemzetköz környezetvédelmi jog területén nagyszámú nemzetközi szerződés létezik, azonban a felelősség szabályait továbbra is az általános nemzetközi jog uralja, és a nemzetközi szokásjog továbbra is releváns marad.

2.2. A kutatás forrásai és a kutatás lehatárolása

Ahogy azt az értekezés címe is adja, az értekezés legfőbb forrásait a nemzetközi bíróságok releváns esetjoga adja. A disszertáció vizsgálja a Nemzetközi Bíróság, a Nemzetközi Tengerjogi Törvényszék, a különböző választottbíróságok és a Kereskedelmi Világszervezet releváns döntéseit. Az esetjog feldolgozása során figyelembe vettem az eljáró bírók ítéletekhez

fűzött eltérő- és különvéleményét is, melyek véleményem szerint információval szolgálnak az adott döntés értelmezéséhez és megértéséhez.

Az értekezés nem tárgyalja az Európai Unió Bíróságának döntéseit egyrészt területi okokból, másrészt az Európai Unió *sui generis* jellege miatt. A dolgozat nem foglalkozik továbbá a Világban, Beruházási Viták Rendezésének Nemzetközi Központja választottbírói és az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Megállapodás ügyeivel sem. Előbbi azzal indokolható, hogy ezekben az esetekben a jogviták a fogadó államok és a külföldi befektetők között merülnek fel, akik magánszemélyek, illetve nem állami szereplők. Logikusan, az értekezés nem tér ki az emberi jogi bíróságok ügyeinek feldolgozására sem.

A disszertáció törekszik továbbá a releváns szakirodalom feldolgozására is. A kutatás során nagy hangsúlyt fektettem a hazai és külföldi szakirodalom feldolgozására egyaránt. Az értekezésben a hazai szakirodalom mellett a külföldi szakirodalom is hangsúlyos, mely utóbbi esetében elsősorban az angol nyelvű tanulmányok és monográfiák felkutatása és ismertetése dominál. Az értekezés és kutatás során nagy segítségül szolgált Patricia Birnie, Alan Boyle és Catherine Redgwell *International Law and the Environment*² c. munkája, valamint Philip Sands, Jacqueline Peel, Adriana Fabra és Ruth MacKenzie *Principles of International Environmental Law* c. kötete.³ Itt érdemes még utalni Alexandre Kiss és Dinah Shelton *Guide to International Environmental Law* c. munkájára is.⁴

A kutatás során a hard law mellett forrásként használtam bizonyos *soft law* dokumentumokat is. Ezek közül itt különösen említésre méltó az 1972-es Stockholmi Nyilatkozat és az 1992-es Riói Nyilatkozat, melyek több környezetvédelmi elvet is rögzítenek. Az értekezés továbbá támaszkodik a Nemzetközi Jogi Bizottság kodifikációs munkájaként elfogadott 2001-es felelősségi⁵ és megelőzési⁶ tervezetekre is.

---

² BIRNIE, Patricia – BOYLE, Alan – REDGWELL, Catherine: *International Law and the Environment*, Third Edition, Oxford University Press, Oxford, New York, 2009

³ SANDS, Philippe – PEEL, Jacqueline – FABRA, Adriana – MACKENZIE, Ruth: *Principles of International Environmental Law*, Third Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2012

⁴ KISS, Alexander - SHELTON, Dinah: *Guide to International Environmental Law*, Leiden, Martinus Nijhoff Publisher, 2007

⁵ ILC Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts 2001

⁶ ILC Draft Articles on Prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities 2001

3. Az értekezés felépítése, szerkezeti egységei

3.1 Az értekezés első szerkezeti egysége

Az értekezés felépítésénél az induktív módszer alkalmazását tartottam szem előtt, így az értekezésben először az esetjog kerül bemutatásra, később pedig az ezekből levonható következtetések. Az értekezés egyébiránt összesen nyolc részből áll, ami három nagyobb szerkezeti egységre bontható fel. Az első egység a bevezető, ahol tisztázom a kutatás célját, a kutatási kérdéseket és a kutatás módszertanát, valamint a választott téma megközelítése, illetve kutatómódszertana mögött meghúzódó indokokat. Utóbbiakban a bírói funkciót, a nemzetközi jogalkotásból adódó problémákat, a döntések közötti konzisztenciát és a nemzetközi szokásjog szerepét, illetve azonosításának nehézségeit jelöltem meg. Ebben a részben kerül az értekezés lehatárolásra is. A bevezető végén olvashatunk egy rövid ismertetést a legfontosabbnak tartott jogesetokról, amik véleményem szerint nagymértékben formálták és hatottak az államok környezeti károkért való felelősségének szabályaira (pl. Trail Smelter, Korfu-szoros, papírmalmok ügy). Ennek pusztán az a célja, hogy „ízeltőt” adjon az olvasó számára az értekezésben tárgyalt jogesetokról.

3.2. Az értekezés második szerkezeti egysége

Az értekezés második szerkezeti egységét a II-IV. részek ölelik fel. Ezek a részek hivatottak bemutatni és feldolgozni az államok környezeti károkért való nemzetközi jog felelősségére hatást gyakorló nemzetközi bírói fórumok döntéseit. Az értekezésben az ügyeket három „hullámra” bontva vizsgáltam. Minden vizsgált jogesetet követ egy lényegre törő összefoglalás az adott ügy nemzetközi környezetvédelmi jogra való hatásáról, jelentőségéről. A felosztás során tekintettel voltam Jorge E. Vinuales és Phil Sanders tanulmányaira, illetve monográfiájára. Vinuales a Nemzetközi Bíróság elé került jogvitákat osztotta fel két nagyobb csoportra.⁷ Az értekezésben előbbi megközelítés mentén vettem górcső alá a különböző nemzetközi bírói fórumok által tárgyalt ügyeket. A csoportosítás kronológiai sorrendet követnek, semmint az egy nemzetközi bírói fórumok szerinti felosztást, azért, mert véleményem szerint így jobban

---

⁷ Ld. VINALES, Jorge E.: *The Contribution of the International Court of Justice to the Development of International Environmental Law: A Contemporary Assessment*, Fordham International Law Journal, Vol. 32, No. 1, 2008

áttekinthető és átlátható, hogy az egyes időszakokban milyen kérdések merültek fel, és hogy milyen megoldások születtek, illetve milyen tendenciák olvashatók ki.

Az értekezés II. része az államok környezeti károkért való nemzetközi jogi felelősségét formáló nemzetközi bírói döntések első hullámát mutatja be. A hullám jellemzője, hogy a figyelem középpontjába a szuverenitásból eredő jogok kollíziójának feloldása került. Ide soroltam *inter alia* a Trail Smelter, Korfu-szoros, Lac Lanoux és a csendes-óceáni atomkísérletek ügyeket. A III. rész a második hullámot öleli fel, ahol már felmerül a környezet per se védelme, és az azzal kapcsolatos kötelezettségek. Itt ismertetésre kerül többek között a Nemzetközi Bíróság nukleáris fegyverek használatának vagy az azzal való fenyegetés jogszerűsége tárgyában adott tanácsadó véleménye, a magyar vonatkozású Bős-Nagymaros ügy és a MOX-üzem esete. A disszertáció IV. része foglalkozik az ügyek harmadik, egyben ma is tartó hullámával. A hullámban megfigyelhető az államokat megillető jogok és őket terhelő nemzetközi környezetvédelmi jogi kötelezettségek kristályosodása. A hullámban kerül bemutatásra több jogeset mellett az Iron Rhine, papírmalmok, Kishenganga és a Dél-kínai tenger ügyek.

3.3. Az értekezés harmadik szerkezeti egysége

Az értekezés harmadik, egyben utolsó szerkezeti egysége vizsgálja az értekezésben korábban bemutatott döntések nemzetközi környezetvédelmi jogra gyakorolt hatását, egymással összehasonlítva az ítéletek *ratio decidendi*-jét és *obiter dictum*-ait, levonva a legfontosabb következtetéseket a környezeti károkért való felelősség alakulásáról, és a nemzetközi környezetvédelmi jog normáiról, eljutva az általánosítás szintjére. Ez a rész hivatott vizsgálni, hogy jelenleg milyen trendek olvashatók ki az esetjogból, miközben próbálja érzékeltetni a nemzetközi bírói fórumok jogfejlesztő hatását és szerepét.

Az V. rész először a környezeti károkért való felelősség *sine delicto*, azaz a jogszerű tevékenységekkel okozott határon áterjedő károkért való felelősség alakzatával foglalkozik. Ennek kapcsán először tisztázásra kerül a *sine delicto* felelősség és a határon áterjedő áterjedő hatások közötti kapcsolatot. Az értekezés következő fejezetei egyrészt tisztázzák a *sine delicto* és *ex delicto* (az államok nemzetközileg jogellenes cselekményeiért való felelősség) felelősség közti különbséget, másrészt az esetjogon keresztül vizsgálja, hogy a nemzetközi jogba recipiálásra került-e a belső jogból ismert veszélyes üzemi felelősség mintájára az objektív

felelősség. Az V. rész kitér továbbá a felelősség kodifikációjára is, különös tekintettel a Nemzetközi Jogi Bizottság munkája keretében létrejött három felelősségi tervezetre, ismertetve a már ott is felmerülő *sine delicto* felelősségi alakzattal kapcsolatos megoldásokat. Az értekezés felveti továbbá a *lex specialis* lehetőségét is, górcső alá véve a jelenlegi trendeket, azaz, hogy létezhet-e és létezik-e olyan multilaterális szerződés, ami elfogadja a *stricto sensu sine delicto* felelősséget.

A disszertáció VI. része a környezeti károkért való felelősség alapjával és tartalmi elemeivel foglalkozik. Itt vizsgálom az esetjogban megoldásként alkalmazott *sic utere tuo ut aliaenum non laedas* maximát mint felelősségtelepítő klauzula kapcsolatát más elvekkkel, mint pl. a jó szomszédság, joggal való visszaélés, károkozás tilalma. Ez a fejezet tárgyalja a kár küszöbértékét is, ami arra utal, hogy mi az a kár, amit egy szomszédos államnak el kell tűrnie. Úgy gondolom, hogy előbbieket azért is fontos előjáróban, azaz a VI. fejezet elején tisztázni, mert ebből vezethető le több nemzetközi környezetvédelmi jog norma is, mint a környezeti károk megelőzésének követelménye, ami az egész környezetvédelmet áthatja. Az első fejezetet így logikusan követi a második fejezet, ami az államok környezeti károk iránti megelőzésének kötelezettségével foglalkozik. Itt az esetjog tükrében vizsgálom a követelmény szokásjogi státuszát és *erga omnes* jellegét, de kíváncsi voltam a megelőzés természetére is, azaz, hogy eredmény vagy inkább magatartási kötelezettséggel állunk-e szembe.

A megelőzéssel kapcsolatban elkerülhetetlen az elvárható gondosság (*due diligence*) tárgyalása. A disszertáció VI. részének harmadik fejezete vállalkozik erre a feladatra. Ebben a részben *inter alia* kifejtésre kerül, hogy az esetjog szerint objektív vagy szubjektív, vagyis, hogy teljesülését az adott állam saját képességei alapján ítélik meg, vagy objektív követelmények mentén. Az értekezés további fejezetei vizsgálja, hogy az ítélkezési gyakorlat szerint az államok mikor járnak el elvárható gondossággal. Így a negyedik fejezet az együttműködési kötelezettséget és annak megvalósulási formáit tárgyalja és azonosítja. Az ötödik fejezet a notifikációs és konzultációs kötelezettség célját, időbeliségét és tartalmát fejt ki, míg a hatodik fejezet a környezeti hatásvizsgálatot veszi górcső alá. Előbbi fejezet kitér a környezeti hatásvizsgálat státuszára, céljára, tartalmára és időbeliségére is, vagyis, hogy mikor, milyen körülmények fennállása esetén merül fel a kötelezettség. A hetedik fejezetben az elővigyázatosság elvének értelmezésére teszek kísérletet, vizsgálva, hogy az esetjogban milyen formát öltve jelenik meg. Az államok érvelésében többször is felmerül, így mindképpen fontosnak tartottam kitérni rá, akárcsak a fenntartható fejlődés elvére. A VI. rész utolsó fejezete a fenntartható fejlődés elvének nemzetközi jogban betöltött szerepe körüli homályt próbálja

eloszlatni, egyrészt a *soft law* dokumentumok szemügyre vételével, másrészt és főként a *case law* tanulmányozásán keresztül.

Végül, az értekezés VII. és VIII. része zárja az értekezést. A VII. rész néhány további gondolatot tartalmaz, míg a VIII. rész a kutatás eredményeiről hivatott egy rövidebb összefoglalást adni az olvasó számára, összegezve a kutatás során vizsgált kérdésekre adott válaszokat, melyek az esetjog elemzése során következtetésként megfogalmazható.

4. A kutatási eredmények rövid összefoglalása

Alábbiakban az értekezés eredményeinek tézisszerű megfogalmazása és a releváns tudományos kutatási eredmények kerülnek összefoglalóan kifejtésre.

A vizsgált jogesetek első hulláma felvetette a lehetőséget, hogy az államok *sine delicto* felelőssége elfogadásra került. A korai ügyek, mint a Trail Smelter esetében hozott választottbírói ítélet arra utalt, hogy a választottbírói analógia mentén elfogadta az államok *sine delicto* felelősségét. Az ítélet rögzítette, hogy „a nemzetközi jog elvei és mint az Amerikai Egyesült Államok joga alapján, egyetlen államnak sincs joga ahhoz, hogy területét arra használja, vagy területének használatát oly módon másnak arra engedje meg, hogy valamely másik államnak vagy annak területén, avagy az abban lévő személyeknek vagy ott lévő tulajdonban füst által kárt okozzon, ha ennek komoly következményei vannak, és a jogsérelmet világos és meggyőző bizonyítékok támasztják alá.”⁸ Az értekezésben elemzett további döntések azonban rávilágítanak arra, hogy előbbi felelősségtelepítő klauzula nem a környezeti károkért való *sine delicto* felelősség elfogadására utalnak, hanem a környezeti károk megelőzésének kötelezettségére. Az ítélet passzusát tovább fejlesztette a Korfu-szoros ügyben eljáró Nemzetközi Bíróság, ahol immáron már általános jelleggel erősítette meg, hogy tudatosan egyetlen állam sem engedheti, hogy területét más államok jogainak rovására használják. Az okozati kapcsolat ebben az esetben is a cselekmény és a keletkezett kár között került megállapításra, mint sok másik esetben is. Az esetjog tehát nem támasztja alá azt a nézetet, miszerint létrejött volna az államok környezeti károkért való *sine delicto* felelőssége az általános nemzetközi jogban. Ebből következik, hogy a környezeti károkra is a nemzetközi felelősség általános szabályai az alkalmazandóak.

---

⁸ Ld. Reports of International Arbitral Awards, Trail Smelter Case, (USA, Canada) 1938 and 1941, 1907-1908. p.

Kérdés, hogy van-e lehetőség *lex specialis* útján szabályozni az államok környezeti károk miatti *sine delicto* felelősségét, eltérve az általános szabályoktól? A Nemzetközi Jogi Bizottság már korábban is említett 2001-es tervezete – ami formailag ugyan *soft law*, de gyakorlatilag a nemzetközi szokásjogot rögzíti – nem zárja ki ennek a lehetőségét. Azonban ez idáig nem sok kísérlet történt az államok *sine delicto*, illetve elsődleges objektív felelősségének rögzítésére a környezeti károk területén. Egyetlen multilaterális szerződésről tudunk, ami elfogadja az állam *sine delicto* felelősségét. Az 1972-es űrobjektumok által okozott károkért való nemzetközi felelősségről szóló egyezmény,⁹ ami explicit elfogadja az államok objektív, abszolút felelősségét az űrobjektumok által okozott károkért. A szerződés kárfogalmába a környezeti kár véleményem szerint belefér, bár a környezeti károk kategóriáját *expressis verbis* nem fedi le. Található továbbá egy-két bilaterális egyezmény is, ami az államok *sine delicto* felelősségére, azonban nem ez a jellemző. A környezeti károk eme felelősségi alakzata a *lex specialis* esetében is igen kivételes tekinthető, és egyáltalán nem lehet levonni belőle azt a következtetést, miszerint az államok széleskörben elfogadnák ezt a felelősségtípust, nem lehet tehát széleskörben elfogadott gyakorlatnak sem *opinio iuris* megnyilvánulásának tekinteni. E helyett inkább az a trend az uralkodó, hogy a nemzetközi szerződések az elsődleges felelősséget az üzemeltetőre helyezik, míg az állam felelőssége csak szubszidiárius módon merül csak fel.

Az esetjogból a *sic utere tuo* maxima révén a károkozás tilalma, és ezzel kapcsolatban a határon áterjedő környezeti ártalmak megelőzésének követelménye olvasható ki. Az értekezésben górcső alá vett döntések arra utalnak, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság megközelítését követve, a környezeti károkért való felelősség a primer normák szintjén mutatkozik meg, megsértésük esetén pedig a felelősség általános szabályai kerülnek alkalmazásra, azaz a nemzetközileg jogellenes cselekményekért való felelősség. Az ítélezés alapján meghatározhatók az ilyen értelemben vett *sine delicto* felelősség tartalmi elemei is, mint a megelőzés és a hozzáköthető különböző eljárási kötelezettségek, mint pl. a notifikáció és konzultáció vagy az együttműködés.

Kutatásaim eredményei azt mutatják, hogy a környezeti károkért való felelősség középpontjába a kármegelőzés kerül, aminek szokásjogi státuszát több ízben elismerte az esetjog. Előbbi kötelezettség térhódítása tűnik ki az esetjogból. Előbbi kapcsán felmerül a kérdés, hogy eredménykötelezettségről vagy magatartási kötelezettségről van szó? Minden kárt

⁹ Ld. Magyarországon kihirdette az 1973. évi 3. törvényerejű rendelet az űrobjektumok által okozott károkért való nemzetközi felelősségről szóló, az Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlésének XXVI. ülészakán 1971. november 29-én elfogadott egyezmény kihirdetéséről (The Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects 1972)

meg kell előzni vagy egyfajta eljárásra utal? A jogvitákban született döntéseket alapul véve arra a válaszra jutottam, hogy a megelőzés gondossági kötelezettséget jelent, tehát nem jelenti a károk teljes megakadályozásának a követelményét.

A megelőzés továbbá számos kötelezettséggel kapcsolatban áll, abból számos más eljárási természetű kötelezettség következik. Lényeges, hogy az esetjog vizsgálata során arra a következtetésre jutottam, hogy a környezeti károk megelőzése során az államokat elvárható gondosság terheli, tehát a környezeti károk megelőzésében elvárható gondossággal kell eljárniuk. Ahogy az előbb említettem, a megelőzés több kötelezettség teljesítését is maga után vonja, melyek a megelőzéssel együtt bizonyos nagyságrendű károkhoz kötődnek, nevezetesen a jelentős környezeti károk kategóriájához. Ez azt jelenti, hogy az államokat nem terheli a kötelezettség minden mértékű kár esetében, csak akkor, ha az elér egy bizonyos szintet, ami a „jelentősben” mutatkozik meg. Az, hogy pontosan mit jelent a „jelentős környezeti kár” nem tisztázott, objektíven nem körülírt, azonban a Nemzetközi Jogi Bizottság 2001-es megelőzési tervezetéhez fűzött kommentárja eligazítással szolgál a kérdést illetően: mely szerint a „jelentős” több a kimutathatónál, de nem éri el a „komoly” szintet, és az értékelésnél figyelembe kell venni az adott eset körülményeit is. Pontosítás hiányában az államok azok, akik végső soron meghatározzák, hogy mi minősül jelentősnek amikor az adott tevékenységet tervezik.

A megelőzés *erga omnes* jellege továbbra is kérdéses, mivel a jogesetek alapján egyértelműen nem kijelenthető, hogy *erga omnes* kötelezettség lenne. Mivel a környezeti ártalmak megelőzése végső soron az emberiség egészének érdekeit szolgálja, nem kizárt, hogy a jövőben egyre többször fog felmerülni a kérdés.

Az, hogy az állam eleget tett-e a határon áterjedő környezeti károk megelőzési kötelezettségének, az elvárható gondosság tesztjén kerül megállapításra. Az elvárható gondosság és a megelőzés között szoros kapcsolat áll fenn, mivel ugyanazon kötelezettségek teljesítésével valósulnak meg. Lényeges, hogy az elvárható gondos magatartás elmulasztása felveti az állam felelősség környezeti károk hiányában is, tehát úgyis megvalósulhat a felelősségre vonás, ha környezeti károk létrejöttére nem került sor. Ez esetben tehát, ahogy arra már korábban is kitértem, jogellenesség merül fel, így a felelősségre vonatkozó általános szabályok lesznek az irányadók. Az elvárható gondossági követelmény tisztán kiolvasható az esetjogból, az okozati kapcsolat a jogellenességhez és nem a tevékenységhez *per se* kötődik.

A fentiekből logikusan adódik a kérdés, hogy az állam mikor jár el elvárható gondossággal? Mi alapján szükséges megítélni, azaz szubjektív vagy objektív?

A szubjektív megközelítés szerint az államtól elvárható gondosság olyan, ami megfelel az állam számára elérhető módoknak. Ebben az értelemben különböző szubjektív tényezők figyelembevételével állapítható meg, mint pl. az állam gazdasági fejlettsége stb. A Riói Nyilatkozat az államok közös de megkülönböztetett felelősségének elvére utal, hangsúlyozva, hogy „lehetőségeiknek megfelelően” kell eljárniuk. Az objektív megközelítés szerint adottak a standardok, melyek alapján megítélendő, hogy milyen magatartás vagy gondosság várható el egy államtól. Az esetjogból levont következtetésem szerint vannak bizonyos követelmények, melyek alapvetően bármelyik államtól elvárhatók. Úgyis fogalmazhatunk, hogy ezek minimum követelményként jelennek meg, melyek egy jó kormánytól elvárhatók.

Mi az, ami észszerűen elvárható egy gondosan eljáró államtól, azaz mi az elvárható gondosság tartalma? A vizsgált jogeseteből ezek az elemek is kiolvashatók. Álláspontom szerint az elvárható gondossággal jár el az állam, ha i) környezeti hatásvizsgálatot készít; ii) értesíti az érintett államot; iii) konzultációkba kezd az érintett állammal; iv) együttműködést tanúsít a környezeti károk megelőzésében; v) a tevékenységeket ellenőrzi.

A környezeti hatásvizsgálat célja, hogy az államok időben tájékozódjanak a tevékenységük várható környezetre gyakorolt hatásairól, kockázatairól. A Nemzetközi Bíróság kétséget kizáróan deklaráta, hogy az elvárható gondosság elmulasztásának minősül a nem megfelelő környezeti hatásvizsgálat lefolytatása. További lényeges megállapítás, hogy az esetjog szerint a környezeti hatásvizsgálat most már a környezetvédelemmel kapcsolatos nemzetközi szokásjog része. Az államokat így kötelezettség terheli, hogy környezeti hatásvizsgálatot készítsenek minden egyes esetben, amikor fennáll a veszély arra, hogy a tevékenységből származó következmények jelentős határon áttevődő környezeti károkat okozhatnak egy másik állam területén. A környezeti hatásvizsgálat egy folyamatos kötelezettséget jelent, tehát nem elegendő egyszer lefolytatni, ami az elvárható gondosságot tükrözi. Az államoknak meg kell győződnie a tevékenységük környezetre gyakorolt hatásairól, ez minden gondosan eljáró államtól elvárható. Azonban kérdéses, hogy a környezeti hatásvizsgálatnak pontosan mit is kell tartalmaznia. Bár az esetjogból kiolvasható, hogy vannak bizonyos minimum követelmények, – amire kiváló példával szolgál a Dél-kínai tenger ügy – azonban, hogy pontosan mik ezek, továbbra is homályos. E tekintetben annyi egyértelmű, hogy a környezeti hatástanulmányok ki kell térnie nemcsak a forrásállam, azaz a tevékenységet megkezdni kívánó állam területére, de a potenciálisan érintett állam környezetére gyakorolt hatásokra is. Az esetjogból az a következtetés is megállapítható, hogy a környezeti hatásvizsgálatnak még a tevékenység megkezdése előtt kell elkészülnie.

A jó szomszédság elvéből következik, hogy az érintett állam számára szükséges tájékoztatást adni azokról a tevékenységekről, melyek őt veszélynek teszik ki. E tekintetben fontos szerepe van az értesítési és konzultációs kötelezettségnek, amit már a Korfu-szoros ügyben is kimondott az eljáró Nemzetközi Bíróság. Az értesítésnek még a projekt sorsáról való döntést megelőzően kell megtörténnie, és a kötelezettség akkor merül fel, ha a környezeti hatástanulmány eredménye alapján fennáll a jelentős határon átnyúló károkozás kockázata. Ezesetben a forrásállamnak értesítenie és tájékoztatnia kell az érintett államot. Azonban az „értesítést” kezdeményezheti az érintett állam is: az esetjogból levonható a következtetés, miszerint minden államnak joga van információt kérni. Az értesítési kötelezettség azonban nem egyenlő az engedélykéréssel: a forrásállam nem köteles az érintett állam engedélyét kérni egy adott tevékenység megkezdéséhez, ugyanakkor köteles vele konzultációkat folytatni és figyelembe venni az érintett állam javaslatait amikor végül dönt a projekt sorsáról. A konzultáció így hozzájárulhat az ütköző érdekek feloldásához, mely végén egy kompromisszumos megoldás születhet.

Az értekezésben foglalkoztam az elővigyázatosság elvével is, fontosnak tartottam tanulmányozását egyrészt azért, mert véleményem szerint kapcsolatban áll a megelőzéssel, másrészt azért, mert a jogvitákban az államok gyakran hivatkoznak rá magatartásuk jogszerűségének igazolása végett úgy, mint a nemzetközi szokásjog szabályára, illetve mint ami megfordítja a bizonyítási terhet. A környezeti tárgyú ügyek vizsgálata során arra a megállapításra jutottam, hogy az esetjog nem ismeri el az elővigyázatosság nemzetközi szokásjogi státuszát. Általában az „óvatosság” vagy „éberség” esetleg „körültekintés” szóhasználattal utalnak rá, és nem ismerik el azt sem, hogy a bizonyítási teher megfordulását eredményezné.

A nemzetközi környezetvédelmi jog elvei közül lényegesnek tartottam a fenntartható fejlődés elvét is górcső alá venni. Széleskörben elfogadott, hogy a fenntartható fejlődés olyan fejlődést jelent, amivel nemcsak a jelen, de a jövő generációk szükségletei is biztosítottak. Az ítélkezési gyakorlatot vizsgálva egyrészt arra a következtetésre jutottam, hogy a fenntartható fejlődést nem lehet normának tekinteni, másrészt a nemzetközi bíróságok az érdekek összeegyeztetésének szükségességéeként értelmezik és alkalmazzák, amikor a fejlődéshez való jog és a környezetvédelem iránti érdek között konfliktus alakul ki.

Nézetem szerint összességében az értekezés alkalmas arra, hogy betekintést adjon az olvasó számára az államok környezeti károkért való felelősségével kapcsolatos jelenlegi tendenciákról és az ismétlődően felmerülő problémákról. Álláspontom szerint *de lege ferenda* szükség lenne

egy általános jellegű, környezeti károkkal foglalkozó multilaterális egyezményre, ami rögzíthetné a nemzetközi szokásjogban már kikristályosodott kötelezettségeket, továbbá hozzájárulhatna több problémás kérdés tisztázásához is, amik rendszerint felmerülnek a jogviták során. E tekintetben úgy vélem, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság megelőzéssel kapcsolatos tervezete kiváló kiindulópont lehetne, hiszen a tervezet több, mára már nemzetközi szokásjogként elismert normát is rögzít. Azonban véleményem szerint szükséges lenne bizonyos módosításokat eszközölni az egyes primer kötelezettségek tartalmára nézve. A hatékony környezetvédelem megvalósulása érdekében, álláspontom szerint a környezeti hatásvizsgálat követelményét jobban ki kellene emelni és kifejteni, pontosítani. Ennek oka, hogy a környezeti hatásvizsgálat a hatékony kármegelőzés mondhatni első lépése, és az elvárható gondos magatartás minimum követelménye, hogy az állam tájékozódik a joghatósága vagy ellenőrzése alá tartozó tevékenységek várható negatív hatásairól. Ebben a szakaszban történik az adatgyűjtés és az adatok kiértékelése, elemzése, ami alapján megállapítható válik a kockázat és a hatások várható mértéke. Ezért úgy gondolom, hogy különösen fontos, hogy a környezeti hatásvizsgálat valós és megbízható legyen. Az esetjog az államok belátására hagyja, hogy milyen tartalmúnak kell lennie egy ilyen hatásvizsgálatnak, viszont véleményem szerint ez nem jó megközelítés. Sok esetben felmerült a kérdés és vita tárgyát képezte, hogy egy tanulmányt milyen esetekben lehet környezeti hatásvizsgálatnak tekinteni. Míg egyik esetben egy tanulmányt megfelelőnek ítélték, addig másik esetben már nem. E tekintetben úgy vélem, hogy elsősorban minimumkövetelmények megfogalmazására lenne szükség, mely vonatkozásban akár kiindulópontot jelenthetne az országhatáron áterjedő környezeti hatások vizsgálatáról szóló 1994-es Espooi Egyezmény. Úgy gondolom, hogy a tartalmi elemek meghatározásánál hasznos információt adhatna annak összevetése, hogy az államok a belső jog szerinti követelmények alapján milyen környezeti hatástanulmányokat készítenek, ami útján meg lehetne határozni a közös pontokat és elemeket, rávilágítva a gyakorlatra.

A környezeti hatásvizsgálat szoros kapcsolatban áll a notifikációs és konzultációs kötelezettséggel is. Nézetem szerint, az értesítés időpontja és tartalma is pontosításra szorul. Az értesítésnek szerintem nemcsak akkor lehet szerepe, ha a környezeti hatásvizsgálat eredményeként fennáll a jelentős károkozás veszélye, de már korábban is fontos lehet. Így pl. ha még a tevékenység tervezése során értesíti a forrásállam az érintett államot, már jóval korábban megnyílhatna a lehetőség a konzultáció megkezdésére, és így az együttműködésre, hogy közösen megoldást találjanak a károk elkerülésére vagy minimalizálására. Amikor például egy osztott természetes erőforrásról van szó, mint egy folyó, akkor a jóhiszeműség jegyében

közösen vizsgálhatnák meg az államok, hogy milyen környezeti hatásai lehetnek az adott tevékenységnek. E tekintetben lényeges lenne rögzíteni, hogy pontosan mit is kell tartalmaznia egy ilyen értesítésnek, mire kell kiterjednie és milyen információkat kell adnia az érintett állam számára.

Álláspontom szerint a környezeti hatásvizsgálat, az értesítés és konzultáció hármassága megfelelő utat biztosít az államok közötti együttműködéshez, és véleményem szerint csak ez esetben valósulhat meg a hatékony kármegelőzés. Ezért egy környezeti sérelmekkel általános jelleggel foglalkozó szerződésnek a szívéét kell, hogy adják ezeknek a követelményeknek a pontosítása, meghatározva és pontosítva az együttműködés formáit. Véleményem szerint így nagymértékben tisztázásra kerülne az is, hogy az elvárható gondosság mit követel meg az államoktól, végső soron nagymértékben segítené a nemzetközi bíróságok munkáját is az államok magatartásának értékelése során. Mindazonáltal az kétségtelenül leszögezhető, hogy a bírói fórumok jog fejlesztő tevékenysége nagymértékben hozzájárul a környezetvédelemmel kapcsolatos nemzetközi jog normák fejlesztéséhez, és ez a tevékenységük a jövőben is megkívánt marad.

Álláspontom szerint a környezeti károkért való felelősség kétségtelenül elmozdult a megelőzés és az elvárható gondosság irányába, és úgy tűnik, hogy egyelőre ez a módszer megoldja az államok felelősségre vonhatóságát a határon áterjedő környezeti károk esetében. Kérdés azonban, hogy mi történik akkor, ha az állam bizonyítottan elvárható gondossággal járt el a környezeti károk megelőzésében, de valamilyen úton módon mégis környezeti kár keletkezik. Az esetjogban ilyenre eddig még nem került sor, de ez attól még nem zárja ki a lehetőséget.

5. Publikációk az értekezés témakörében

1. A környezeti kár fogalma a nemzetközi jogban, KRE-Dit: A KRE-DOK ONLINE TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA, 2019/1
2. Covid-19 járvány és a vadvilág nemzetközi kereskedelmének kapcsolata In: Miskolczi-Bodnár, Péter (szerk.) XVIII. Jogász Doktoranduszok Szakmai Találkozója 2020, Budapest, Magyarország: Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar (2021)
3. A Nemzetközi Bíróság és az Antarktisz bálnavadászat ügy In: Csanádi, Viktor; Farkas, György Tamás; Jakab-Köves, Gyopárka; Jeki, Gabriella; Segesdi, Gergő; Tóth-Gyóllai, Dániel (szerk.) Studia Iuris, Historiae, Theologiae: A KRE I. Multidiszciplináris Doktori Konferenciájának Tanulmánykötete, Budapest, Magyarország: Károli Gáspár Református Egyetem Doktorandusz Önkormányzata (2021)
4. A Nemzetközi Jogi Bizottság nemzetközi környezetvédelmi joggal kapcsolatos munkája In: Csanádi, Viktor; Farkas, György Tamás; Jakab-Köves, Gyopárka; Jeki, Gabriella; Segesdi, Gergő; Tóth-Gyóllai, Dániel (szerk.) Studia Iuris, Historiae, Theologiae: A KRE I. Multidiszciplináris Doktori Konferenciájának Tanulmánykötete, Budapest, Magyarország: Károli Gáspár Református Egyetem Doktorandusz Önkormányzata (2021)
5. A nemzetközi ítélkezési gyakorlat hatása a nemzetközi környezetvédelmi jog fejlődésére In: Miskolczi, Bodnár Péter (szerk.) XVI. Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója, Budapest, Magyarország: Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar (2020)
6. Az államok határokon áterjedő környezeti károkért való felelőssége: A Tisza szennyezésének esete In: Miskolczi, Bodnár Péter (szerk.) XIV. Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója, Budapest, Magyarország: Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar (2019)

7. A határon áttérjedő környezeti hatásvizsgálat kapcsolata más nemzetközi környezetvédelmi kötelezettségekkel KRE-Dit: A KRE-DOK ONLINE TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA 2020/1
8. Az államok etikai felelősségének néhány kérdése a COVID-19 járvány idején GLOSSA IURIDICA, Különszám 2021
9. A nemzetközileg jogellenes cselekményekért való felelősség fejlődése, különös tekintettel a Nemzetközi Jogi Bizottság munkájára, KRE-Dit: A KRE-DOK ONLINE TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA 2023/1
10. A WTO környezettel kapcsolatos ügyei KRE-Dit: A KRE-DOK ONLINE TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA 2023/1
11. A papírgyár valamint a Costa Rica és Nicaragua ügyek: néhány nemzetközi környezetvédelmi kérdés a Nemzetközi Bíróság asztalán, KRE-Dit: A KRE-DOK ONLINE TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA 2020/1
12. A Nemzetközi Jogi Bizottság és a környezet védelme háborús konfliktus idején IUSTUM AEQUUM SALUTARE 2020/3
13. Beszámoló „A magyar közigazgatási jogtudomány aktuális kérdései” című konferenciáról, GLOSSA IURIDICA 2018/1-2
14. A nemzetközi környezetvédelmi jog fejlődésének főbb állomásai, IUSTUM AEQUUM SALUTARE 2021/2
15. Nemzetközi környezetvédelmi ügyek: a Trail Smelter esete In: Miskolczi, Bodnár Péter (szerk.) XVII. Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója, Budapest, Magyarország: Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar (2020)
16. Ismertető a Nemzetközi Jogi Bizottság 71. üléséről, KÜLÜGYI MŰHELY 2021/1

17. Az államok felelőssége a környezeti károk megelőzésében, In: Miskolczi, Bodnár Péter (szerk.) XIII. Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója Budapest, Magyarország: Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar (2018)
18. Az elővigyázatosság elve a nemzetközi környezetvédelmi jogban, In: Miskolczi, Bodnár Péter (szerk.) XV. Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója, Budapest, Magyarország: Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar (2020)
19. Nándor, Birher, Nikolett, Fábryné Keszler, Bálint, Kulifay, Franciska, Regős: Legal and moral considerations of artificial intelligence and its effects on the creations of norms, GLOSSA IURIDICA 2019/1-2
20. Területi szuverenitás és a nemzetközi környezetvédelmi jog, KRE-Dit: A KRE-DOK ONLINE TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA 2019/1
21. A Nemzetközi Jogi Bizottság és a nemzetközi jog által nem tiltott cselekmények káros következményeiért való felelősség KRE-Dit: A KRE-DOK ONLINE TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA 2021/1